

О.Є.МАРКОВА

**СТАН РОБОТИ І ДОСВІД ПІДГОТОВКИ КАРТ ДОЖОВТНЕВОГО ПЕРІОДУ
ДЛЯ „АТЛАСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР”**

За умов особливої уваги до суспільних наук на сучасному етапі розвитку нашого суспільства в партійних документах неодноразово підкреслюється важливе значення розширення зв'язку наукових досліджень з виробництвом, з практикою ідеологічної роботи. Наукова розробка її видання „Атласу історії Української РСР” перебувають в руслі цих вимог дозволять історичній науці досягти нових теоретичних і практичних результатів.

Підготовкою атласу займається Інститут історії АН УРСР. Матеріали для складання карт з археології подали Інститут археології АН УРСР, з історії західноукраїнських земель – Інститут суспільних наук АН УРСР у Львові. Наукова розробка карт, методична допомога авторам, складання авторських ескізів і оригіналів карт здійснювались у спеціально створеному Секторі історичної географії і картографії.

Атлас складається з двох частин. Перша охоплює дожовтневий період, друга – радянський. Перша частина – „Історичні карта подій та явищ на українських землях з найдавніших часів до 1917 р.” включає чотири розділи: Первіснообщинний і рабовласницький лад. Східні слов'яни та зародження феодальних відносин; Українські землі в епоху феодалізму, IX–XVIII ст.; Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи і розвитку капіталізму, XIX ст.; Україна в період імперіалізму, 1900–1917 рр. На цих картах подані: археологічні пам'ятки і ареали культур – 16 карт; Київська Русь, Південна Русь у період феодальної роздробленості, українські землі з кінця XIV по XVIII ст.; антифеодальна й визвольна боротьба українського народу, економічний і культурний розвиток та ін. – 21 карта; адміністративний поділ у XIX ст., воєнні поселення, участь у Вітчизняній війні 1812 р., робітничий і суспільно-політичний рухи, класова боротьба селян, демократичні організації, економічний і культурний розвиток та ін. – 17 карт; революційний рух, іскрівські організації, події під час Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р., економічний та культурний розвиток – 11 карт, (див. табл. 1, частина атласу готується до друку).

Виходячи з багаточільових завдань, що стоять перед атласом історії, він створюється як комплексне науково-довідкове видання, в якому достатньо повно й систематизовано відображаються всі етапи

Таблиця 1

Список карт дожовтневого періоду, підготовлених для „Атласу історії Української РСР”

Розділи Атласу, історичні карти	Масштаб карти
I Первіснообщинний і рабовласницький лад. Східні слов'яни та зародження феодалних відносин.	
Ранній палеоліт. 500–35 тис. років до н. е.	1:5 млн
Пізній палеоліт. 35–8 тис. років до н. е.	"
Мезоліт. 9–5,5 тис. років до н. е.	1:4 млн
Неоліт. 5,5–2 тис. років до н. е.	1:5 млн
Мідний вік. II тис. до н. е.	"
Мідний вік. III тис. до н. е.	"
Бронзовий вік. 1700–1000 років до н. е.	"
Бронзовий вік. Друга половина III–II тис. до н. е.	"
Скіфія і сусідні племена. VII–III ст. до н. е.	1:4 млн
Сарматські племена та їх матеріальні пам'ятки. III ст. до н. е.	"
Античні міста і крупніші поселення VI ст. до н. е.– III ст. н. е.	1:3 млн
II Українські землі в епоху феодалізму, IX–XVIII ст.	
Давньоруська держава – Київська Русь (IX – перша третина XII ст.).	
Боротьба Русі з половцями	1:5 млн
Південна Русь в період феодалної роздрібленості (30 роки XII ст. – 40 роки XIII ст.)	1:2,5 млн
Українські землі кінця XIV–XV ст. (1375–1470 рр.)	"
Врізна карта: „Куліковська битва” (1380 р.)	картосхема
Боротьба українського народу проти агресії Султанської Туреччини і Кримського ханства (друга половина XV – перша половина XVII ст.)	1:2,5 млн
Українські землі в другій половині XV – середині XV ст. (до 1569 р.)	"
Українські землі в другій половині XVI – першій половині XVII ст.	"
Антифеодална і визвольна боротьба народних мас України у другій половині XV – першій чверті XVII ст.	"
Врізна карта: Селянсько-козацькі повстання під керівництвом С. Наливайка (1594–1596 рр.)	картосхема
Селянсько-козацькі повстання 20–40 рр. XVII ст.	1:2,5 млн
Повстання на чолі з М. Жмайлом (1625 р.)	1:5 млн
Врізні карти: Селянсько-козацьке повстання 1630 р. на чолі з Т. Федоровичем (Трясиллом)	"
Культурні зв'язки українського народу в другій половині XVI – першій половині XVII ст.	картосхема
Культурно-освітні заклади на українських землях в другій половині XVI – першій половині XVII ст.	1:5 млн
Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. Возз'єднання України з Росією	1:2,5 млн
Врізна карта: Дипломатичні зв'язки України під час гетьманства Б. Хмельницького (1646–1654 рр.)	картосхема
Спільна боротьба російського і українського народів проти іноземних загарбників у другій половині XVII ст.	1:2,5 млн
Бойові дії російської армії і народна війна на Україні проти шведських загарбників (1706–1709 рр.)	1:4 млн
Класова боротьба на Україні в другій половині XVII–XVIII ст.	"
Адміністративно-територіальний поділ України в кінці XVIII ст.	1:2,5 млн
Врізна карта: Полковий поділ Лівобережної і Слобідської України в кінці XVIII ст.	1:5 млн
Економіка України в кінці XVIII ст.	
Мануфактури, ремесла, промисли	1:4 млн
Сільське господарство	"
Торгівля	1:5 млн

Розділи Атласу, історичні карти	Масштаб карти
Торговельні зв'язки	"
Визволення Приазов'я, Північного Причорномор'я і Криму. Возз'єднання Правобережної України з Росією	1:4 млн
III Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи і розвитку капіталізму, XIX ст.	
Економічний розвиток України до 1861 р.	"
Розвиток промисловості в кінці 40-х років XIX ст.	"
Розвиток сільського господарства в 40–60 рр. XIX ст.	1:5 млн
Розвиток торгівлі в 50-і роки XIX ст.	"
Адміністративно-територіальний поділ України в 60–80 роки XIX ст.	1:2,5 млн
Врізна карта: Воєнні поселення (1817–1857 рр.)	1:5 млн
Селянський рух в першій половині XIX ст.	1:2,5 млн
Врізна карта: „Київська козащина” (1855 р.)	1:750 тис
Врізна карта: „Виступ селян проти введення „Нових інвентарних правил”	1:5 млн
Суспільно-політичний рух на Україні в першій половині XIX ст.	"
Врізна карта: Похід Чернігівського полку під час повстання декабристів (29 XII 1825 р.– 3 I 1826 р.)	картосхема
Діяльність революційних народників	1:4 млн
Врізна карта: „Чигиринська змова” (1876–1877 рр.)	картосхема
Економічний розвиток України в пінці XIX ст.	"
Розвиток капіталістичної промисловості	1:4 млн
Розвиток капіталізму в сільському господарстві	"
Розвиток торгівлі	1:5 млн
Торговельні зв'язки	"
Робітничий рух в кінці XIX – на початку XX ст.	"
Розповсюдження марксизму і перші соціал-демократичні організації на Україні (70-і роки XIX ст.– 1900 р.)	1:4 млн
Врізна карта: Інтернаціональні революційні зв'язки соціал-демократичних гуртків і організацій України	картосхема
Населення України за переписом 1897 р.	1:2,5 млн
Культурне життя на Україні в кінці XIX ст.	"
IV Україна в період імперіалізму, 1900–1917 рр.	
Фабрично-заводська промисловість на початку XX ст.	1:5 млн
Торговий баланс України (1913 р.)	1:20 млн
Революційних рух (1900–1917 рр.)	1:4 млн
Іскровські організації (1900–1903 рр.)	"
Врізна карта: Транспортування „Искры”	картосхема
Революція в 1905–1907 рр. на Україні	1:4 млн
Новий підйом революційного руху (1910–1914 рр.)	"
Події першої світової війни, що відбулися на Україні (1914–1917 рр.)	1:2,5 млн
Врізна карта: Горлицька оборонна операція російської армії (2 травня кінець червня 1915 р.)	1:4 млн
Врізна карта: Наступ військ Південно-західного фронту (червень – вересень 1916 р.)	1:3,5 млн
Революційний рух трудящих України (1914–1917 рр.)	1:5 млн
Україна в період Лютневої Суржуазно-демократичної революції (березень 1917 р.)	"
Культурне життя на Україні н? початку XX ст.	1:2,5 млн
Врізна карта: Наукові і культурно-освітні заклади Києва на початку XX ст.	картосхема

розвитку природи й суспільства з давніших часів до сьогодення. Історичні карти дожовтневого періоду виконувались як система хронологічно і генетично пов'язаних між собою карт, які характеризують процес розвитку суспільства на території України.

Велику роботу по картографуванню історії України було виконано в період підготовки багатотомної „Історії Української РСР”, яку здійснювали спеціалісти Інституту історії АН УРСР і Київського державного університету. Всього було підготовлено 102 карти й картосхеми. Досвід спільної роботи істориків і картографів над історичними картами був запроваджений в роботі над „Атласом історії Української РСР”. При підготовці атласу враховувались останні досягнення радянської історичної науки, історичної географії, картографії, а також картографічні видання, в тому числі й зарубіжні.

Однак створення атласу виявило потребу у суцільному вивченні важливих проблем з історії України, особливо в галузі політичної та економічної географії, історії культури та ін. Це вимагало від авторів проведення спеціальних історико-географічних досліджень. Тому велику увагу приділено саме підготовці формулярів карт політико-адміністративного устрою, розвитку продуктивних сил, розміщення населення, культури і культурних зв'язків. Це зумовлено, по-перше, актуальністю самих проблем, по-друге, тим, що, наприклад, карти політико-адміністративного поділу часто були географічною основою для складання інших тематичних карт атласу.

Серед підготовлених карт багато високоінформативних політико-адміністративних кінця ХІУ–ХУ ст. (до 1470 р.), другої половини ХУ – середини ХУІ ст. (до 1569 р.), другої половини ХУІ – першої половини ХУІІ ст.; економічних – ремесел і промислів, промисловості, сільського господарства – в ХУІІІ – ХІХ ст.; освіти, культури і культурних зв'язків у другій половині ХУІ – першій половині ХУІІІ ст., ХІХ і на початку ХХ ст.; воєнних поселень у першій половині ХІХ ст. та ін.

Частина складених карт за назвою однойменна з картами багатотомної „Історії Української РСР” та інших видань, але за змістом ці карти значно ширші, мають більший масштаб і тому детальніше відображують історичні події. Наприклад, карту „Визвольна війна українського народу (1648–1654 рр.) і возз'єднання України з Росією” вміщено в багатьох монографічних і картографічних виданнях, однак за інформативним навантаженням вона значно поступається новій карті, вміщеній в атласі. На цій карті охарактеризовано не тільки головні події – походи, місця і дати битв, осади фортець, возз'єднання Лівобережної України з Росією, а й центри переселення українців із Правобережжя на Слобідську Україну, дипломатичні зв'язки України з іншими державами і національний склад учасників боротьби за визволення та ін.

Таким, чином, всі історичні карти складались із залученням нових матеріалів і досліджень з даного питання.

На географічну точність інформації, на основі якої складались історичні карти дожовтневого періоду, мали вплив такі основні фактори: тип і комплекс використаних джерел (літописи, хроніки, офіційні документи, карти, монографії), характер історичного періоду та рівень його вивчення. Оцінку достовірності і точності джерел робили історики й картографи.

Наприклад, якщо на картах стародавнього періоду та середньовіччя

кордони держав або міста не можна локалізувати точно, вони подавалися приблизно, але з обов'язковим роз'ясненням їх в легенді карти. Коли в формулярах про походи вказувались не всі пункти, через які проходили, наприклад, повстанці, а лише початковий та кінцевий, то в поясненні до карти це обумовлено як „загальний напрямок походів”, а не „напрямок руху повстанців”. Таким чином, на складених історичних картах об'єкти подавалися або точно (більшість населених пунктів, шляхів, археологічних пам'яток та ін.), або з різним ступенем умовності в залежності від джерел, за якими складалася карта.

На підставі матеріалів ХУІІІ – ХІХ ст. зроблена гідрографічна карта, що відобразила зміни берегової лінії морів та річок в давні часи. Наприклад, на Дніпрі вказано пороги, стариці, островки, що зараз вже, не існують; подані історичні назви річок і морів: Понт-Євксинський (Чорне море), Меотідське озеро (Азовське море) та ін. Так само історично подавалися і назви населених пунктів.

У атласі прийняті такі головні масштаби 1:2,5; 1:4; 1:5; 1:8 та 1:12 млн. Всі карти розміщуються на аркуші або розвороті – двох аркушах за так званою „плаваючою компоновкою”. Історія українських земель різних історичних епох показана в межах сучасної території Української РСР. Кордон українських земель поданий не штриховим умовним знаком, а „абрисною лінією” – вузьким білим кантом саме до того часу, поки сучасна границя фактично не встановилася.

Історичні карти мають свою специфіку, яка проявляється перш за все в розкритті динаміки історичного процесу. Ці особливості, обумовили і головне завдання, що стояло перед складачами атласу – відбір найбільш важливих подій історії, економіки та культури українського народу в хронологічній послідовності по історичних періодах, їх співставлення між собою і використання таких способів картографування, які допомогли простежити ці зміни. На картах дожовтневого періоду розвиток історичного процесу показано таким чином:

а) застосуванням на одній карті достатньо широкої часової шкали з розбивкою її на більш дрібні періоди. Наприклад, на карті „Українські землі в другій половині ХУІ – першій половині ХУП ст.” трьома кольорами підписів назв виділено населені пункти, що утворилися у ХУ – першій половині ХУІ ст., першій чверті ХУІІ і в другій чверті ХУІІІ ст. Такий спосіб відображення поселень України на протязі 150 років характеризує заселення території не тільки в цілому, а й на протязі кожного з трьох періодів, що дає змогу їх співставлення і виявлення часу, коли саме ці процеси проходили більш активно;

б) характеристикою етапів історичного розвитку на так званих часових картах-зрізах. Це, наприклад, карти економічного розвитку України в період розкладу і кризи феодално-кріпосницької системи напередодні реформ 60–70-х рр. і в 90-х роках ХІХ ст.;

в) порівнянням серій однотематичних карт, що відносяться до різних історичних періодів і відрізків часу. Прикладом такої серії можуть бути карти культури ХУІІІ ст., ХУІІІІ, ХІХ ст. і початку ХХ ст.;

г) відображенням подій на конкретну дату на картах, а характеру їх розвитку – на полях карти у вигляді діаграм, графіків, тексту.

Є в атласі й карти, що показують історичну дійсність на якусь одну дату, яка має важливе значення. Таким прикладом є карти переписів населення, починаючи з Першого державного перепису населення Росії

1897 р. Далі, в другій частині атласу вже в радянські часи наведено всі наступні переписи заселення починаючи з 1926 р. Ці карти утворюють систему взаємопов'язаних і складених за єдиною методикою карт, за допомогою яких шляхом картографічного аналізу можливо простежити розміщення населених пунктів та зростання населення України майже за 100 років.

Картографічні засоби відображення, які вжито на історичних картах, часто залежали від систематизованих у формулярах матеріалів, характеру розміщення об'єктів, що картографуються по пунктах, лініях, площинах, у русі. Це загальноприйняті картографічні прийоми – засоби „значків” (часто позамасштабних), „ліній руху”, „якісного фону”, „ареалів”, „лінійних знаків”, „картодіаграм” і „картограм” різного кольору малюнку.

Таким чином, кожна тема розкривалася за допомогою найбільш виразних картографічних засобів, але в єдиному для атласу плані, з метою – простежити за допомогою умовних позначень і формулювання легенд не тільки логіку подій в хронологічній послідовності, що закладено в карти, а й спадкоємність однорангових явищ (наприклад, показ міст, кордонів, учбових закладів, об'єктів економіки, торгівлі і т.ін.).

І нарешті, слід сказати ще про одну досить складну проблему – наскрізне науково історико-картографічне редагування, узгодження легенд і уніфікація умовних позначень в історичних науково-довідкових атласах. На жаль, методичних розробок, що мають такі рекомендації, дуже мало, а без конкретних вказівок інструктивного характеру майже неможливо добитися порівняності між різними історичними розділами виданих атласів і тих, що готуються в окремих установах.

Досягненню внутрішньої єдності історичних карт дожовтневого періоду сприяла в певному розумінні та обставина, що всі ескізи готувалися на єдиних типових географічних основах і в єдиному закладі – Інституті історії АН УРСР. Головна наукова мета узгодження карт полягає не тільки в можливості їх комплексного використання, а й в об'єктивному відображенні взаємозв'язків і взаємозалежностей історичних та соціально-економічних процесів.

Під час роботи над першою частиною атласу виявилось неможливим проводити послідовне складання взаємопов'язаних карт. Додержання послідовності у підготовці карт призвело б до значного продовження термінів видання атласу в цілому. Тому складання карт різних розділів велось паралельно по мірі подання формулярів, що неминуче ускладнювало завдання картографів, яким доводилось проводити синхронне узгодження карт зі складеними за найбільш достовірними джерелами і методологічно перевіреними картами, часто виданими.

У питанні узгодження карт велику складність являє відбір показників картографування на основі поданих формулярів, тому що якісний рівень їх різний, а систематизацію (коли взагалі така мала місце) проведено по різних територіальних одиницях або групах явищ. Інколи доводилося повертати авторів на доробку первинні матеріали, тому що вони виявилися непридатними для картографування.

Підготовка комплексних атласів - взагалі дуже складна в науковому і практичному планах робота. Адже загальна назва і обкладинка не створюють комплексності твору. Наприклад, узгодження карт природи

Таблиця 2
Хронологічна тематика історичних карт дожовтневого періоду

Історичні атласи *	Століття												Всього тем	
	Давні часи–VII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX		
1													+	1
2													+	1
3													+	1
4													+	1
7	+		+											2
9	+		+	+	+	+	+	+						7
11	+	+	+	+	+	+	+	+						8
12		+	+	+		+	+	+	+	+	+			9
13		+												1
14	+			+					+				+	4
17	+		+	+	+				+		+	+		7
19	+													1
20		+	+	+		+	+	+	+	+	+	+		10
21		+		+				+	+		+	+	+	7
24	+		+	+		+	+	+	+	+	+	+		10
25	+					+			+					3
26											+			1
29											+			1
30											+			1
31												+		1
34			+											1
39	+	+	+	+					+	+	+	+		8
40											+	+		2
42		+				+		+	+	+	+	+		7
43	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+				10
44												+	+	2
45											+	+	+	3
46				+		+	+	+	+	+	+	+		8
47		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		11
48	+	+				+		+	+	+	+	+		8
Всього атласів														30
Всього карт														136
136	11	10	11	12	5	11	9	13	11	16	18	10		

* Подані під тими самими номерами, що вказані в бібліографічному покажчику

досягається на основі ландшафтних карт, і в цьому відношенні у географів є чудові докази. На жаль, для історичних карт визначити таку „основу” поки важко. В загальних редакційних вказівках по складанню карт „Атласу історії СРСР” це питання взагалі не розглядалося. Все це робить наукове (не технічне) редагування історичних карт надзвичайно трудомістким. Ані програма, ані макет компоновки атласу не розкривають наочно взаємних зв'язків об'єктів і в цьому випадку тільки спеціально розроблені загальна і часткові графічні моделі атласу зможуть допомогти виявити ці „логічні ланцюжки”. (Наприклад: на карті сільського господарства показано бурякові посіви на великих площах: на карті промисловості більше заводів розміщено саме в цих географічних зонах, а на карті торгівлі подано вивіз цукру, який був у числі головних українських товарів, що складали експорт Російської імперії в XIX ст.).

При створенні першої частини „Атласу історії УРСР” широко використовувалися вміщені у виданих атласах карти: історичні, економічні (промисловості і сільського господарства), політико-адміністративні, населення і етнографічні. Картографічні джерела мають перевагу над іншими, тому що відображають не тільки якісні та кількісні ознаки об'єктів, а й їх розміщення в просторі і за часом. Співробітники Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР Н. А. Чепіль і В. В. Василенко склали бібліографічний покажчик вітчизняних атласів суспільних явищ, які зберігаються у її фондах у залі картографії. Ми наводимо частину цього каталогу і табл. 2, що стосується переліку атласів, в яких вміщено численні карти, що характеризують територію України з давніших часів до XIX ст. Аналіз хронологічної тематики 30 атласів показує, що найбільшого поширення набули дрібномасштабні, карти XVII і XVIII ст., а найменшого XII ст. В багатьох атласах, виданих до революції і за радянські часи, є великий набір карт дожовтневого періоду; що відображають українські землі по 8–11 хронологічним зрізам, тобто в динаміці. Ми надіємось, що історики, географи, картографи, маючи такі покажчики, почнуть більш широко застосовувати карти як джерела територіальної інформації в наукових регіональних дослідженнях.

ВІТЧИЗНЯНІ АТЛАСИ ІЗ ФОНДІВ ЦНБ ДН УРСР, В ЯКИХ ВМІЩЕНО КАРТИ СУСПІЛЬНИХ ЯВИЩ, ДОЖОВТНЕВОГО ПЕРІОДУ

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК (У ДУЖКАХ ПОДАЮТЬСЯ ШИФРИ,
ПІД ЯКИМИ ВОНИ ЗБЕРІГАЮТЬСЯ)

1. Атлас сочиненный к пользе и употреблению юношества и всех читателей ведомостей и исторических книг. – Спб., 1737. – (В 541).
2. Атлас Российской, состоящий из девятнадцати специальных карт представляющих Всероссийскую империю с пограничными землями, сочиненной по правилам географ, и новейшим наблюдениям, с приложенною притом генеральною картою великая сея империи, старанием и трудами имп. Академии наук. – Спб., 1745. – (С 342).
3. Российский атлас, из сорока четырех карт состоящий и на сорок два наместничества империю разделяющий. Сочинен., грав, и печат. при Горном училище. – Спб., 1792. – (С 353).
4. Атлас Российской империи с делением на наместничества. – Спб., (XVIII). – (А 337).

5. Атлас Киевской губернии, состоящий из генеральной карты двенадцати городских планов и двенадцати поветовых карт. – (Б.м.), 1800. – (6273).
6. Географический атлас, из сорока трех карт состоящий и на сорок одну губернию империю разделяющий. – Спб., 1800. – (С 499).
7. Археологический атлас Европейской России, сочиненный И. Потоцким. Вновь напечатанный со 2-го изд. – Спб., 1823. – (С 338).
8. Географический атлас Российской империи, Царства Польского и Великого княжества Финляндского...– Спб., 1827. – (С 127).
9. Атлас исторический, хронологический и географический Российского государства. – Спб. – Ч. 1. – 1829; 4.2. – 1831. – (С 544).
10. Атлас Российской империи, содержащий в себе 51 губернию, 4-ре области, Царство Польское и Княжество Финляндское : С показанием больших и малых почтовых и проселочных дорог, с обозначением числа верст. – Спб., 1835. – (В 586).
11. Атлас географический, исторический и хронологический Российского государства. – Спб., 1845. – (С 211).
12. Исторический атлас России : Учеб. пособие для воен.-учеб. заведений. – Варшава, 1845. – (В 271).
13. Исторический атлас России : Воен.-учеб. пособие. – Спб., 1873. – 4.2. Исторические карты. – (С 459).
14. Исторический атлас для древней, средней и новой истории. – Спб., 1850. – (С 246); 1851. – (С 284).
15. Подробный атлас Российской империи. – Спб. 1860. – (С 438).
16. Этнографический атлас западно-русских губерний и соседних областей. – Спб., 1863. – (С 122).
17. Исторический атлас древних, средних и новых веков. – Спб., 1864. – (В 1032).
18. Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповеданиям. – Спб., 1864. – (С77).
19. Исторический атлас для древней, средней и новой истории. – Спб., 1867. – Ч.1. Древняя история. – (С 470).
20. Учебный атлас по русской истории для сред. и низших учеб. заведений – Спб., 1868. – (С 231/а); 1871. – (С 231/б); 1874. – (С 231/в); 1881. – (С 231/г).
21. Учебный атлас по русской истории. – Спб., 1869. – (С 425); 1887. – (С 274).
22. Статистический атлас главнейших отраслей фабрично-заводской промышленности Европейской России с поименным списком фабрик и заводов. – Спб. – Вып.1. – 1869. – (В 923); Вып.2. – 1870. – (В 938); Вып.3. – 1873. – (В 939).
23. Опыт статистического атласа Российской империи – Спб. 1874. – (С 330).
24. Учебный атлас по средней, новой, новейшей и русской истории. – Спб., 1879. – (С 181).
25. Исторический атлас: Учебное пособие к изучению истории древней, средних веков и новой в объеме курса средних учеб. заведений. – Спб., 1893. – (В 1022).
26. Атлас чертежей : Обзор войн России от Петра Великого до наших дней – Спб., 1898. – Ч. 4. – Кн. 1. – 1898. – (В 54).
27. Финансово-статистический атлас России. – Спб. 1898. – (В 637).
28. Краткий статистический атлас по начальному народному образованию в – Харьковской губернии. – Харьков, 1898. – (В 575).
29. Учебный исторический атлас по всеобщей истории. – Спб., 1899 – Ч. 3. 1899. – (В 1011); 1914. – (В 929).
30. Материалы по истории русской картографии. – Киев, 1899–1910. – Вып. 1: Карты всей России и южных ее областей до половины ХУІІ в. – 1899.– (С 386); Вып. 2: Карты всей России и западных ее областей до конца ХУІІ в. – 1910. – (С 387).
31. Атлас Харьковского наместничества 1787 г. с топографическим описанием. – Харьков, 1902. – (В 1159).
32. Статистический атлас путей сообщения России к началу ХХ века. – Спб., 1902. – (В 636).
33. Атлас картограмм и диаграмм к своду статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу ХІХ века. – Спб., 1903. – (В 1065).
34. Учебный географический атлас. – Спб., 1905. – (В 429).
35. Большой всемирный настольный атлас Маркса. – Спб., 1905. – (С 345); 1910. – (С 770); 1916. – (С 271).

36. Атлас картограмм по сельскохозяйственной статистике. – Киев, 1916. – (В 205).
37. Атлас диаграмм и картограмм по аграрному вопросу. – М., 1917. – (А 480).
38. Кожевенная промышленность России в картограммах и диаграммах. – М., 1918. – Вып. 4. – (В 529).
39. Русский исторический атлас. – М.; Л., 1928. – (С 587).
40. Матеріали до історії картографії України. – К., 1931. – Ч. 1. – 1931. (С 385).
41. Мировая империалистическая война 1914–1918 гг.: Атлас схем. – М., 1934. – (В 1426).
42. Атлас карт и схем по русской военной истории. – М., 1946. – (В 476).
43. Атлас истории СССР: Для сред. шк. – М., 1948. – Ч. 1. – (В 835); 1949 г. – (В 818); 1950 г. – (В 932); 1951 г. – (В 933); 1952 г. – (В 977); 1953 г. – (В 1058); 1954 г. – (В 1163); 1955 г. – (В 1180); 1956 г. – (В 1251); 1959 г. (В 1352). 4.2. М., 1949. – (В 819); 1952 г. – (В 976); 1954 г. – (В 1156); 1955 г. – (В 1186); 1956 г. – (В 1301); 1957 г. – (В 1266); 1958 г. – (В 1308); 1959 г. – (В 1356).
44. Атлас истории СССР: Для сред. шк. – М., 1951. – Ч. 2. – (В 936); 1952 г. – (В 976); 1954 г. – (В 1156); 1955 г. – (В 1186); 1956 г. – (В 1301); 1957 г. – (В 1266); 1958 г. – (В 1308); 1959 г. – (В 1356).
45. Атлас новой истории: Для сред. шк. – М., 1952. Ч. 1. – (В 959); 1955 г. – (В 1236); 1958 г. – (В 1313); Ч. 2. – М.; 1954. – (В 1191); 1957 г. – (В 1267).
46. Морской атлас. – М., 1958. – Т.3. – 4.1: Военно-исторический. – 1958. – (С 617).
47. Атлас истории географических открытий и исследований. – М., 1959. – (В 1362).
48. Атлас офицера. – М., 1973. – (С 815).